

С.В. СТЕПАНЕНКО, *професор*,
О.М. ВОЛКОВА,
Київській національний економічний університет

СТАНОВЛЕННЯ ДЕРЖАВИ ЯК ЕКОНОМІЧНОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ

Теоретична обмеженість формаційної парадигми аналізу суспільного розвитку обумовлює необхідність зміни традиційного бачення держави, що пов'язане з трактуванням її місця в юридичній надбудові суспільства. Її роль, як правило, зводилась до виконання функцій примусу і незмінно отримувала ідеологічну (класову) направленість, що лише частково відповідало реаліям. По мірі ускладнення усіх сфер життя значення держави постійно зростало і далеко виходило за рамки насильницької місії по забезпеченню цілісності суспільства або його захисту від зовнішніх ворогів. Ключову роль при цьому відіграла тенденція до посилення ролі свідомих дій по організації і координації суспільного життя. По мірі того як людство крок за кроком перемагало свого вічного ворога – стихію (стохастичність процесів), свідомі і раціональні діяльність все більше відіграла вирішальну роль. Саме з цим, на нашу думку, пов'язане об'єктивне підвищення ролі держави в суспільстві і особливо в економічній сфері.

Для пізнання цих, надзвичайно складних, процесів важливо використати принципово інший, по відношенню до формаційного, підхід у аналізі ролі і місця держави. Він пов'язується з цивілізаційною парадигмою суспільного розвитку, з використанням арсеналу методів системного аналізу¹. Саме вони дозволяють розглядати окремі сфери суспільного життя не в рамках певної субординації (первинності економічного базису та вторинності надбудови), а в якості взаємообумовлених сторін, що лише в єдності утворюють цілісний суспільний організм. Діалектика цілого і частин дозволяє віднайти шлях для

знаходження місця держави в суспільстві, взаємозв'язку між економічною, політичною, соціальною, духовно-культурною підсистемами.

Надійним методологічним ключем для розкриття взаємозв'язків між різними структурними частинами суспільства є дослідження процесу становлення його як цілісного утворення. Адже розірвати зачароване коло взаємозалежності та взаємозумовленості структурних одиниць цілого без дослідження розвитку причинно-наслідкових зв'язків, що виникають та розвиваються у часі, коли наслідок на новому історичному етапі виступає причиною подальшого розвитку суспільних процесів, неможливо. Тобто об'єктивний процес становлення може бути пізнаним лише на основі методів системного аналізу шляхом дослідження генезису цього процесу. Саме цим обумовлена необхідність в характеристиці держави як економічної організації розгляду її становлення, відображення в сукупності понять, категорій залежностей, що і будуть розкривати генезис цього процесу.

Відправним моментом дослідження становлення держави як економічної організації є взаємообумовленість влади і власності. Як було доведено у працях російського вченого Л.Васильєва, спочатку влада виступала ключовим об'єднуючим і організуючим началом в первинних формах суспільства². Її природа пов'язана з виключною значимістю для виживання первісних суспільств певних функцій по координації та організації дій, здійсненню військових, ритуальних дійств найбільш здібними людьми. Важливість цих функцій для забезпечення існування общини як цілого, ви-

¹ Степаненко С.В. До нової парадигми економічної теорії. Вчені записки Київського національного економічного університету. Випуск 1. 1998. - с.9.

² Васильєв Л.С. История Востока: В 2-х томах – М., 1993.

живання усіх її членів та зосередження їх у руках окремих людей надавала їм особливого авторитету, впливу та привілей. Так формувався базис влади, суть якої пов'язана з наявністю у окремих осіб авторитету, можливостей впливу на інших людей. Адже латинське слово "auctoritas" з давніх давен означало владу, наявність впливу на людей³.

В сукупності цих функцій мали місце і ті, що були пов'язані з організацією спільної господарської діяльності (полюванні, рибальстві, землеробстві) та розподілу продукту. Усі вони були невід'ємною складовою влади і знаходилися в руках осіб, що її уособлювали. При цьому виконання функцій по координації господарської діяльності представниками влади диктувалося не власними суб'єктивними діями, а реальними умовами проживання первісних людей, на основі встановлених правил. Яскравим свідченням здійснення владою господарських функцій є реципрокний обмін в кровнорідній общині. Однаковий статус общинників по відношенню до наявних ресурсів, спільне їх використання, необхідність виживання кожного члена общини обумовили необхідність максимальної віддачі кожного і зрівнялівку у розподілі спільно отриманих результатів. Тому особливої значимості набувала здатність представників влади організувати господарську діяльність, забезпечити якомога більші результати.

З створенням надлишкового продукту господарські функції влади помітно змінюються, з'являється можливість вивільнити осіб, що здійснюють організаційно-управлінські функції від безпосередньої участі у виробничих процесах. З часом владні функції закріплюються за окремими особами довічно та передаються у спадок. Формується надобщинний центр, що відносно відокремлюється від общини і в той же час завдяки зосередженню усіх ключових суспільних функцій виступає як уособлення цілого. Взаємозв'язок і взаємообу-

мовленість владного центру (представленого зосередженням суспільно значимих функцій) та структурних частин первинного суспільства (окремих сфер суспільної діяльності) і утворюють відправний пункт дослідження становлення держави як економічної організації. Держава виникає в результаті об'єднання владним центром (шляхом здійснення суспільно значимих функцій) різних напрямків діяльності відносно відокремлених людей в єдине ціле.

Власність в такій державі є органічною складовою владного центру, невід'ємною частиною цілісного феномену влади-власності. Остання набуває форми суспільної могутності правителів – фараонів, царів, князів та ґрунтується на силі їх духовного авторитету, підпорядкуванню усіх людей виконанню, зосереджених в його руках функцій, на силі накопиченого багатства. І лише в процесі історичного розвитку перших форм державності, коли окремі функції поступово почали відокремлюватися (перш за все релігійні, культурні, а згодом і господарські) від єдиної влади-власності, виникали різні форми власності та організації.

По мірі того як наростав процес суспільної диференціації, характер відносин між владним центром, що уособлював цілісність суспільства, і його членами історично змінювався. Особливість цих відносин визначає відмінність типів держав, що існували починаючи з осьового часу і донині. Як відомо, першою формою держави європейської цивілізації було місто-держава – поліс, що багато в чому несло в собі ознаки територіального общинного устрою суспільства. Показовим для цієї форми державності є здійснення владою поліса економічних функцій по організації землекористування, збору податків, грошового обігу, спадковості та ін. Підпорядкованість цих функцій політичним (військовим) цілям, відсутність розвинутого суспільного поділу праці й обміну, не дають підстави говорити про існування в рамках полісу об'єднання індивідів в цілісне господарське утворення – економічну організацію на рівні поліса. Мова може йти лише

³ Словник іншомовних слів. - К.: Видавництво "Довіра", 2000. - с. 22.

про початковий етап становлення такої організації, про початок процесу, що постійно наростає у кожній наступній історичній формі державності. До таких форм, як правило, відносять територіальну імперію, феодальну державу, абсолютну монархію і національну державу.

В названих формах державності роль економічних функцій постійно зростала та реалізувалася різними способами. Найбільш рельєфно вони відобразилися у відповідних формах власності, що все ще залишалися невід'ємною складовою влади. Наприклад, господарство феодальної держави, що базувалося на відповідній формі власності, неможливо аналізувати поза контекстом особистої залежності, що утворювала суть тогочасної влади. Тому феодальна власність фіксувала ієрархію особистої залежності васалів перед сеньйорами, базувалась на відносинах владарювання-підпорядкування між ними. Вони представлені різними формами землеволодіння та землекористування, еволюція яких вказує на стійку тенденцію до появи таких їх різновидів, що утверджують поступове відокремлення власності від політичної влади, формування на її основі економічної влади. Цей процес супроводжувався посиленням ролі суспільного поділу праці, що знаходив своє місце перш за все у містах. Роль останніх в становленні держави як економічної організації визначальна, так як саме містам феодальної доби була притаманна зміна характеру у відносинах між владним центром (монархом) та жителями міст.

Міста руйнували найбільш глибоку рису відносин між владним центром та членами феодального суспільства в економічній сфері – особисту залежність людей, відносини владарювання-підпорядкування. Утвердження в них духу свободи і рівності у взаєминах між окремими індивідами, а також елементи цих відносин з центром влади, представленого монархом, спричинили вирішальний вплив на розвиток економічної організації. Почався процес формування елементів приватної власності, ключовою ознакою якої є відносна відо-

кремленість від політичної влади. Розвиток поділу праці та приватна власність стала вирішальними чинниками у завершенні процесу становлення і початку функціонування економічної організації держави як відносно самостійної складової суспільства. Історично цей процес пов'язаний з переходом від держави у формі монархії до національної держави, що відбувався в епоху демократичних революцій. Найбільш яскраво він проявлявся у змінах, що несла з собою Велика французька революція 1789 року.

Докорінні зміни влади, що проявлялися у ліквідації системи особистої залежності та привілеїв аристократії, декларація принципів свободи і рівності усіх громадян, визнання прав кожної людини від народження, відбилися і на господарському житті суспільства. Ці зміни проявлялися в утвердженні приватної власності як основи економічних процесів⁴. Відбулося відносне відокремлення власності від влади, що стало вирішальним чинником у завершенні процесу становлення і початком самостійного функціонування цілісного утворення в рамках окремої сфери держави – її економічної організації. При цьому варто підкреслити, що на початковому етапі існування держави як економічної організації вона була незбалансована, незріла. Можемо лише констатувати формування взаємозв'язку між окремими економічними функціями держави, появу цілей, відокремлених від політичних, постійне зростання ролі економічної сфери в житті суспільства. Головним напрямком розвитку держави як економічної організації стало досягнення цілісності окремих її складових. Саме з позиції цього критерію і слід розглядати еволюцію держави як економічної організації від періоду демократичних революцій і донині.

⁴ Як відзначає Іноземцев, сам термін "приватна власність" з'явився та став широко вживатися саме в період середньовіччя, виступав символом відносно відокремленого, вільного статусу господарських суб'єктів. Див. Іноземцев Владислав. За пределами экономического общества. – М.: Наука, 1998. – с. 193-194.

На відміну від попереднього етапу розвитку держави, об'єднуючим моментом її економічної організації стало не підпорядкування одних людей іншим через механізм особистої залежності, а досягнення власних приватних інтересів кожним індивідом. Вони виникають на основі приватної власності і реалізуються шляхом активної діяльності, результати якої визначає вільний ринок. Тому центральною задачею держави як економічної організації стає специфікація та захист прав приватної власності, створення суспільних умов для функціонування вільного обміну на ринку. Якщо приватна власність символізує свободу економічних суб'єктів, то конкурентний ринок – їх рівноправність, що досягається у вільному і еквівалентному обміні. Саме приватна власність і вільний ринок як ключові складові механізму координації діяльності стають найбільш глибокими характеристиками економічної організації держави.

Центральною проблемою дослідження держави як економічної організації є аналіз економічного центру, його природи та функцій. Адже її функціонування полягає у взаємодії суб'єктів з економічним центром та між собою, сукупність прямих і зворотних зв'язків між центром і периферією.

Природа економічного центру пов'язана з феноменом верховної і суверенної влади, що впливає і на економічну сферу суспільства. Він (феномен) означає самодостатність економічного центру, його відносну незалежність від людей, що об'єдналися у державу. Суверенність економічного центру відображає найвищий рівень концентрації правомочій по здійсненню життєво важливих для усіх людей функцій в ньому, самостійне їх використання задля забезпечення цілей суспільства і окремих його членів.

Суверенність дій економічного центру дозволяє здійснювати функції по координації діяльності економічних суб'єктів відповідними для ринкового господарства методами, забезпечення прав приватної власності, створення умов для

здійснення економічних операцій тощо. Свою місію економічний центр здійснює шляхом вироблення економічної політики та формування цілісної системи інститутів. Саме через удосконалення економічної політики та розвиток економічних інститутів здійснюються зміни як в економічному центрі, так і у державі як економічної організації в цілому.

Таким чином, держава як економічна організація виникає в результаті історичного розвитку владного центру, коли економічні функції влади пов'язані перша за все з володінням і користуванням ресурсами, здійснення розподілу та обміну продуктами набувають самостійного значення і відносно відокремлюються в рамках держави. Остання виступає як органічна єдність окремих підсистем – економічної, політичної, соціальної, культурної тощо. Основу економічної організації держави утворює історична форма власності, що відображає рівень відносної відокремленості людей від суспільства як цілого та характер їх взаємозв'язків з владним центром. Процес становлення держави як економічної організації завершується з появою приватної власності. Подальший розвиток економічної організації держави пов'язаний з поступовим досягненням цілісності функцій та структур економічної системи суспільства.

Література

1. Степаненко С.В. До нової парадигми економічної теорії. Вчені записки Київського національного економічного університету. Випуск 1. 1998. - с.9.
2. Васильєв Л.С. История Востока: В 2-х томах – М., 1993.
3. Словник іншомовних слів. - К.: Видавництво "Довіра", 2000. - с. 22.
4. Иноземцев Владислав. За пределами экономического общества. – М.: Наука, 1998. – с. 193-194.

Статья поступила в редакцию 08.02.2005